

ՅՈՒՑԱԿԱՆ ԴԵՐԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԴՐՍԵՒՈՐՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՅԱՏԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅԵՐԷՆԻ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐՈՒՄ

ՎԻԿՏՈՐ Լ. ԿԱՏՎԱԼԵԱՆ

Հայ բարբառագիտութեան համար ձեւային, ձեւաբանական եւ կիրառական առումներով որոշակի հետաքրքրութիւն են ներկայացնում ցուցական այս, այդ, այն եւ սա, դա, նա դերանունների բարբառային դրսեւորումները: Լինելով խօսքում առաւել գործածական միաւորներ՝ նրանց դիտարկման շնորհիւ յաճախ կարելի է պարզաբանել ինչպէս բարբառների փոխարարներութիւններին, այնպէս էլ լեզուի պատմութեանը վերաբերող մի շարք հարցեր: Ընդհանրապէս այդ դերանունները թէ՛ հայերէնի զարգացման տարբեր շրջաններում, թէ՛ բարբառներում ունեն բազմազան արտայայտութիւններ, բայց դրանց բոլորի համար ընդհանուր են արմատական ս, զ(տ), ն հնչիւնները եւ դերանունական համապատասխան իմաստները:

Գրաբարում ցուցական դերանունները ենթարկւում էին դերանունական հոլովման՝ եզակի սեռական եւ տրական հոլովներում ունենալով տարբեր ձեւեր: Սա, դա, նա դերանունները եզակի սեռականում աւարտւում էին սո, դո, նո հիմքերի վրայ աւելացող բա խմբով (սորա, դորա, նորա), անկախ էին եւ գոյականների հետ չէին գործածւում: Իսկ այս, այդ, այն դերանունները եզակի սեռականում աւարտւում էին ր հոլովակազմիցով կամ որ խմբին յաջորդող իկ մասնիկով (այսր, այսորիկ, այդր, այդորիկ, այնր, այնորիկ), գոյականների հետ գործածւում էին Միջին Հայերէնում ցուցականների սեռականն ու տրականը արդէն տարբեր ձեւեր չունէին եւ ունէին նոյն՝ ր հոլովակազմիչը, իսկ միւս հոլովները կազմւում էին տրականից (օրինակ՝ ուղղ. այս, սեռ. եւ տր. այսոր, բաց. յայսոր): Այս շրջանում այս, այդ, այն, սա, դա, նա դերանունների հետ գործածւում էին նաեւ իսա, իդա (իտա), ինա ցուցականները, որոնք ունէին միայն ուղղական եւ հայցական հոլովներ¹:

Բոլոր բարբառներում գոյութիւն ունեն այս, այդ, այն դերանունների համապատասխան ձեւեր, իսկ սա, դա, նա դերանունների ձեւեր շատ բարբառներում չկան²: Նաեւ այս, այդ, այն դերանունների բարբառային ձեւերը աւելի բազմազան են եւ կազմութեամբ, եւ քերականական յատկանիշներով:

Իհարկէ, մէկ յօդուածի շրջանակներում հնարաւոր չէ դիտարկել ցուցական դերանունների բարբառային բոլոր դրսեւորումները եւ դրանց բոլոր յատկանիշները, բայց միւս կողմից՝ բարբառային իրողութիւնների հետազոտումը աւելի արդիւնաւէտ եւ մեկնաբանութիւնը աւելի հաւաստի կարող է լինել տարբեր բարբառախմբերի բարբառների տուեալների համադրմամբ եւ համեմատութեամբ, ուստի ցուցական դերանունների բարբառային ձեւերին որոշ առանձնաշատկութիւններ դիտարկւում ենք հիմնականում արեւելեան իմբակցութեան Արարատեան, Բայազէտի, Խոյ-Մարաղայի եւ արեւմտեան իմբակցութեան Վանի, Դիադինի, Մշոյ բարբառների, առանձին ղէպքերում՝ նաեւ այլ բարբառների ընձեռած նիւթի շրջանակներում:

Գուցական դերանունների բարբառային խրախուսությունները դրսևորուում են նախ եւ առաջ ուղիղ ձևերում, հորովուելիս՝ նաեւ սեռականի ձևերում, որոնցից էլ համապատասխան վերջաւորութիւններով կազմուում են մնացած հորովածները: Հետեւաբար, այդ դերանունների ձևային եւ ձևաբանական հիմնական յատկանիշները դիտարկուում են հենց ուղիղ եւ սեռականի ձևերի համարումը:

Վերոյիշեալ բարբառներում ցուցականներն ունեն հետեւեալ ուղիղ ձևերը. Արարատեան բարբառ՝ էս, էտ, էն/սա, դա, նա, Բայազէտի բարբառ՝ էս, էտ, էն/էսի, էտի, էնի/էսիկ, էտիկ, էնիկ/էսա, էտա, էնա/էսակ, էտակ, էնակ, Խոյ-Մարաղայի՝ էտ, էն/էտիկ, էնիկ, Վանի՝ էս, էսի/էտ, էտի/էն, էնի/էսա, էտա, էնա/էսիկ, էտիկ, էնիկ, Մշոյ՝ իդա, ինա/ըդի, ընի, Դիադինի՝ էս, էտ, էն/էսի, էտի, էնի/էսան, էտան, էնան:

Ինչպէս երեւում է, միայն Արարատեան բարբառն ունի սա, դա, նա ձևերը³, մինչդեռ ըստ բարբառների էլ ունեն այս, այդ, այն խմբի համապատասխանութիւնները՝ էս, էտ, էն հիմքերով: Մշոյ բարբառի ձևերը առանձնանում են բառակցքի ձայնաւորի տարբերութեամբ՝ իդա, ինա, ըդի, ընի: Խոյ-Մարաղայի եւ Մշոյ բարբառներում այս ցուցական դերանունն իմաստով յատուկ ձևեր չկան, որ սակայն, չի նշանակում նաեւ իմաստի բացակայութիւն. էտ, էտիկ ձևերը Խոյ-Մարաղայի բարբառում եւ իդա, ըդի դերանունները Մշոյ բարբառում գործածուում են նաեւ այս դերանունն իմաստով:

Այս, այդ, այն ցուցականների գուգահեռները բարբառներում հանդէս են բերում կազմութեան գանազանութիւններ. դրանք կամ պարզ են, կամ յաւելւածաւոր: Ըստ այդմ՝ դիտարկուող բարբառները բաժանուում են երեք խմբի. ա) Միայն կազմով կազմութեան դերանուններ ունեցող, ինչպէս՝ Արարատեան բարբառը (էս, էտ, էն):

բ) Միայն յաւելւածաւոր կազմութեան դերանուններ ունեցող, ինչպէս՝ Մշոյ բարբառը (իդա, ինա, ըդի, ընի):

գ) Եւ պարզ, եւ յաւելւածաւոր կազմութեան դերանուններ ունեցող, ինչպէս՝ Վանի, Խոյ-Մարաղայի, Դիադինի եւ Բայազէտի բարբառները (էս, էտա, էսի, էսիկ, էսակ, էսան):

Դիտարկումները ցոյց են տալիս, որ դերանունական յաւելւածները բարբառներում կարող են ունենալ տարբեր դեր.՝

Ա յաւելւածը ունենում է սոսկ իմաստային՝ ցուցականութիւնը ընդգծող արժէք՝ Այստեղ եւ էս, էտ, էն ձևերը, եւ էսա, էտա, էնա ձևերը խօսքում դառնում են միայն որոշիչ եւ չեն հորովուում (էս գիրքը վէպցա - էսա գիրքը վէպցա), այսինքն՝ ունեն ածականական գործածութիւն:

Ի կամ իկ, ակ յաւելւած ունեցող ձևերը իրենց դրսևորում են սա, դա, նա դերանունների օրինակով եւ իմաստով, ունեն միայն գոյականական գործածութիւն: Սրանք խօսքում որոշիչ չեն դառնում, ի յաւելւածով ձևերը հորովուում են եւ կատարում գոյականին յատուկ դերեր, իսկ իկ կամ ակ յաւելւածով ձևերը գործածուում են միայն եզակի ուղղական եւ հայցական հորովներով (էտիկ շնչաւ. էտիկ դի տեղը, էտակ էթում. էտակ տու ընձի): Ի դէպ, Հրաշեայ Աճառեանը նկատել է, որ հայերէնի բարբառներում իկ ունեցող բոլոր ցուցականներն էլ չեն հորովուում եւ յոգնակի չունեն, եւ տուել է հետեւեալ բացատրութիւնը. «Իկ նշանը դրոււմ է դերանունը ածականի հետ չլիոթելու

համար. շփոթութիւնը կարող է տեղի ունենալ միմիայն եզակի եւ անհողով դէպքում, այն է՝ եզ. ուղ. եւ հյգ., հետեւաբար -իկ մասնիկը դրոււմ է միայն այս դէպքերում, ուրիշ խօսքով՝ անհողով է»⁶:

Բարբառներում դերանունների գործառական իւրայատկութիւններին անդրադառնալով՝ Աճառեանը նշում է, որ ցուցական դերանունները կարող են ունենալ ինչպէս դերանուանական, այնպէս էլ ածականական կիրառութիւն, այսինքն՝ խօսքում կարող են հանդէս գալ նաեւ իբրեւ որոշիչ: Ըստ նրա՝ հայերէնի բարբառները պարզ ձեւերը (այս, սա) դարձրել են ածական (այսինքն՝ որոշչային կիրառութիւն ունեցող), իսկ սրանց վրայ աւելացնելով իկ յաւելուածը՝ վերածել են դերանուան, որտեղից էլ վերջաձայն կի կրճատումով առաջացել են իով աւարտուող ձեւերը, ինչպէս՝ ասիկ-ասի, ադիկ-ադի, անիկ-անի/իսիկ-իսի, իդիկ-իդի, ինիկ-ինի եւն.⁶: Բարբառային ցուցականների իկ յաւելուածը, կարծում ենք, առնչւում է գրաբարեան այս, այդ, այն ցուցական դերանունների հոլովական երկար ձեւերում հանդէս եկող իկին (այս, այսորիկ, այսմիկ, այսոքիկ, այսոցիկ եւն.): Այդ մասին դիտողութիւն ունի նաեւ Գէորգ Ջահուկեանը՝ «Յուցական դերանունների իկը ամենայն հաւանականութեամբ հին հայերէնի համապատասխան ձեւերի մնացորդն է»⁷:

Բարբառներում ցուցականները եւ դրանց սեռական հոլովաձեւերը երեւան են հանում հետեւեալ պատկերը.

Վանի բարբառ

Եզակի

Ուղղ. էս, էսի, էսա էտ, էտի, էտա էն, էնի, էնա

Սեռ. խոր խոր ինոր

Յոգնակի

Ուղղ. իսոնք խոնք ինոնք

Սեռ. խոնց խոնց ինոնց

Մշոյ բարբառ

Եզակի

Ուղղ. - իդա ինա ընի

Սեռ. - իդոր ընդոր ընդրա

Յոգնակի

Ուղղ. - իդոնք ընդոնք ընդոնք

Սեռ. - իդոնց ընդոնց ըն/դ/ոնց

Խոյ-Մարաղայի բարբառ

Եզակի

Ուղղ. - էտ, էտիկ էն, էնիկ

Սեռ. - տԱր դԱր

Յոգնակի

Ուղղ. - տԱնք, տԱնքիկ դԱնք, դԱնքիկ

Սեռ. տԱնց դԱնց

Դիւղիւնի բարբառ

Եզակի

Ուղղ. էսան էտան էնան

Սեռ. ըստոր ըտոր ընդոր

Յոգնակի

Ուղղ. (է)րստոնք (է)րտոնք (է)րնդոնք

Սեռ. (է)րստոնց (է)րտոնց (է)րնդոնց

Արարատեան բարբառ

Եզակի

Ուղղ. էս էտ էն

Սեռ. (է)րստուր (է)րտուր (է)րնդուր

Յոգնակի

Ուղղ. (է)րստոնք (է)րտոնք (է)րնդոնք

Սեռ. (է)րստոնց (է)րտոնց (է)րնդոնց

Բայազէտի բարբառ

Եզակի

Ուղղ. էսի էտի էնի

Սեռ. րստու րտու րնդու

Յոգնակի

Ուղղ. /ը/ստոնք րտոնք րնդոնք

Սեռ. /ը/ստոնց րտոնց րնդոնց

Դերանունների սեռական հոլովածները բարբառներում ունեն ինչպէս ընդհանրութիւններ, այնպէս էլ տարբերութիւններ: Նախ եւ առաջ նկատելի է եզակի թուի այդ հոլովում ր հոլովակազմիչի առկայութիւնը բոլոր բարբառներում (խոր, իդոր, տՄՐ, րստոր, րստուր), բացի Բայազէտի բարբառից: Ընդհանրապէս հայերէնում դերանունների հոլովման մէջ սեռականում ր հոլովակազմիչը տարածուած իրողութիւն է (մենք-մեր, դուք-ձեր, ինքը-իր, սա-սորա, դա-դորա, նա-նորա, սոյն-սորին, դոյն-դորին, նոյն-նորին, այս-այսր, այսորիկ, ուրիշ, դի՞-է՞ր, ոմն-ուրումն, ոք-ուրուք, իմն-իրիք), հետեւաբար՝ դիտարկուող ձեւերում ըի առկայութիւնը հայերէնի դերանունական համակարգին բնորոշ ընդհանուր իրողութեան արտայայտութիւն է: Թերեւս Բայազէտի բարբառում ցուցականների եզակի սեռականում տեղի է ունեցել ըի անկում, մանաւանդ որ Արարատեան բարբառի համապատասխան ձեւերը Բայազէտի բարբառի ձեւերից տարբերում են միայն ըի առկայութեամբ՝ րստուր, րտուր, րնդուր (Արտ.) - րստու, րտու, րնդու (Բյզտ.): Այդ անկմանը հաւանաբար նպաստել է այն, որ դերանունները ուղիղ ձեւում աւարտուել են ի հնչիւնով (էսիկ, էտիկ, էնիկ>էսի, էտի, էնի)՝ այդպիսով նմանուելով ՈՒ հոլովման ենթարկուող բառերին եւ հոլովուելով դրանց պէս:

Այսպիսով, դիտարկուող բարբառներում ցուցական յիշեալ դերանունները եզակիում ենթարկում են դերանունական հոլովման, բացառութեամբ Բայազէտի բարբառի, որտեղ դրանք ենթարկւում են անունական ՈՒ հոլովման: Յոգնակիում ցուցականները բոլոր բարբառներում ենթարկւում են Յ անունական հոլովման:

Եթէ մի կողմ թողնենք Բայազէտի բարբառի ձեւերը, միւս բարբառներում ցուցականները եզակի սեռականում ունենում են որ, ուր մասնիկներ: Վանի, Մշոյ եւ Դիադինի բարբառներում հանդէս է գալիս որ մասնիկը (խոր, իդոր, րստոր), Արարատեան բարբառում՝ ուր մասնիկը: Կարծում ենք՝ այս երկու մասնիկներն էլ առնչւում են զրաբարեան որ մասնիկին (այսորիկ, այդորիկ, այնորիկ)⁸: Ի դէպ, ժամանակին համանման կարծիք Վանի բարբառի ձեւերի

վերաբերեալ յայտնել է Արարատ Ղարիբեանը. «սեռականը ստանում է «որ» վերջաւորութիւնը, որ գտնում ենք գրաբարեան սորա, դորա, նորա, այսորիկ, այդորիկ, այնորիկ ձեւերի մէջ»⁹: Թւում է՝ Արարատեան բարբառում որի դիմաց ուր մասնիկի դրսեւորումը արդիւնք է Ու հոլովման ազդեցութեան, մանաւանդ եթէ նկատի ունենանք բացառականի ձեւը՝ ըստով:

Ինչ վերաբերում է խոյ-Մարաղայի բարբառի տԱր, դԱր սեռականներին, ապա դրանք ստացել են տարբեր մեկնաբանութիւններ: Աճառեանը գտնում է, որ այդ սեռականները կազմւում են ոչ թէ ուղղականի էտ, էտիկ/էն, էնիկ/ձեւերից, այլ սա, դա, նա դերանուններից¹⁰: Ըստ նրա՝ որոշ բարբառներում (ինչպէս նաեւ Մարաղայում) սա, դա, նա դերանունների սորա, դորա, նորա սեռականներում ո ձայնաւորը վերածուել է աի, ու առաջացել են սարա, դարա, նարա ձեւեր, որոնց վերջածայն աի անկումով էլ ձեւացել են Մարաղայի տԱր, նԱր (դրա, նրա) ձեւերը: Միւս կողմից՝ Աճառեանը գտնում է, որ նա դերանունան նրա սեռականում դ հնչիւնի յաւելումով ստացուել է նդրա, ապա ընդրա, եւ այդպէս ձեւացել են ոչ միայն Ղարաբաղի բարբառի ընդրա, ընդրա ձեւերը, այլ նաեւ Մարաղայի ինդար, ինդԱր, ինդԱրԱն ձեւերը, իսկ ին մասի անկումով էլ ստացուել է Ուրմիայի դԱր ձեւը¹¹: Այլ տեսակէտ ունի Ղարիբեանը, որը Ուրմիայի բարբառի էն դերանունան դԱր սեռականը բխեցնում է նախնական ամբողջական էնդԱր ձեւից, որի ն հնչիւնի ձայնեղացնող յատկութեամբ էլ պայմանաւորում է բառասկզբում ձայնեղ չունեցող բարբառում դԱր ձեւի սկզբում ձայնեղ դի առկայութիւնը¹²:

Մենք կարծում ենք, որ խոյ-Մարաղայի բարբառում դերանունների սեռական հոլովաձեւերը (տԱր, դԱր) իրենց կազմում ունեն Ար բաղադրիչը, որը համապատասխանում է այլ բարբառների որ մասնիկին (հնարաւոր է՝ այս բարբառում որոշ դէպքերում ո>ա հնչիւնափոխութեան միտում է եղել, եթէ նկատի ունենանք ու>վԱվ, չու>ճԱվ օրինակները): Նախնական ամբողջական ձեւերի սկզբում տեղի ունեցած հնչիւնական անկումների արդիւնքում էլ առաջացել են Մարաղայի տԱր, նԱր եւ Ուրմիայի տԱր, դԱր ձեւերը: Մեր կարծիքով, դիտարկուող սեռականները ոչ թէ դա, նա, այլ էտ, էն դերանունների ձեւերն են: Այս տեսակէտը պնդելու համար ունենք հետեւեալ փաստարկները.

ա) Բարբառներում, որպէս կանոն, իկ յաւելուած ստանում են էս, էտ, էն (այս, այդ, այն) ցուցականները: Խոյ-Մարաղայի բարբառում իկ յաւելուածով զուգահեռ ձեւեր դրսեւորւում են ոչ միայն եղակի ուղղականում (էտ, էտիկ, էն, էնիկ), այլ նաեւ այլ հոլովներում, ինչպէս՝ տր-, հայց. տԱրը-տարիկը, դԱրը-դԱրիկը, բաց. տԱրէն-տԱրիկէն, դԱրէն-դԱրիկէն, գործ. տԱրով-տԱրիկով, դԱրով-դԱրիկով, եւ ինչպէս տեսնում ենք, բոլորում էլ պահպանւում է ր հոլովակազմիչը: Ժիշտ է, սա, դա, նա դերանունները եւս առանձին բարբառներում երբեմն ունենում են յաւելուածաւոր ձեւեր (սայիկա, դայիկա, նայիկա, սվիկա, դվիկա, նվիկա, սավիկա, դավիկա, նավիկա եւն.), բայց սրանց սակաւադէպ յաւելուածաւոր թեք հոլովաձեւերը իրենց կազմում երբեք ր չեն ունենում (դավգէ, դագէց, դրգէց, նագէ, նգէ, նվգէ՝ Պլ-, սագից՝ Ննխ-), այսինքն՝ սեռական-տրականից չեն կազմւում:

բ) Թէ՛ գրաբարում, թէ՛ միջին հայերէնում եւ թէ՛ բարբառներում այս, այդ, այն, էս, էդ, էն ցուցականների յոգնակի ուղղականը կազմւում է եղակի

ուղղականից, ուստի այդտեղ բացակայում է սեռականի թ հոլովակազմիլը (այսք, այսոքիկ, այսոք, էստոնք, ըստոնք, էստունք, աստունք, խսոնք, խսունք, ըստունք, Մախունք, ասոնք եւն-, խոյ-Մարաղայի բարբառում՝ տՄնք, տՄնքիկ, դՄնք, դանքիկ), մինչդեռ սա, դա, նա դերանունների յոգնակի ուղղականը բարբառներում եւ գրական արեւելահայերէնում, ի տարբերութիւն գրաբարի, որպէս կանոն կազմում է եզակի տրականից, ուստի իր մէջ ունի սեռական-տրականի ըն , ինչպէս՝ նրա-նրան-նրանք (Թբ., Շմխ.), տրա-տրան-տրանք (Աստրխ.), սո(սա)-սրո-սրունք (Ագս.): Բացառութիւն են, օրինակ, Պոսի եւ Նոր Նախիջևանի բարբառները, որոնցում սա, դա, նա դերանունները յոգնակի ուղղականի կազմում ը չունեն. փոխարէնը դրանք կամ ակնյայտօրէն գրաբարատիպ են (ինչպէս՝ սաքա, դաքա, նաքա - Ննխ.), կամ իրենց կազմում «ներդաշնակութեան համար»¹³ ունեն վ հնչիւն (ինչպէս՝ սալօնք, դալօնք, նալօնք - Պլս.): Ի դէպ, Ննխ-ի սաքա, դաքա, նաքա յոգնակիների թեք հոլովներում այնուամենայնիւ ը հանդիպում է (ինչպէս՝ սեռ.-տր. սարանց, դարանց, նարանց, բաց. սարանցմէն, դարանցմէն, նարանցմէն, գործ.- սարանցմօլ, դարանցմօլ, նարանցմօլ): Մինչդեռ էս, էստ, էն դերանունները յոգնակիի որեւ հոլովում ոչ մի բարբառում (նաեւ՝ խոյ-Մարաղայի բարբառում) իրենց կազմում ը չունեն:

Կարելի է նաեւ պնդել, որ, օրինակ, Մարաղայի նՄր սեռականը համապատասխան է Վանի բարբառի ինոր ձեւի: Այդ է վկայում Մարաղայում առկայ զուգահեռ ինդՄր ձեւը՝ դի յաւելումով, իսկ այս ձեւն էլ ակնյայտօրէն համապատասխանում է Մշոյ, Դիադինի բարբառների ընդոր ձեւին:

Անդրադառնալով ցուցականների յոգնակի ուղղականի ձեւերին՝ Աճառեանը գրում է, որ բարբառներում ամենատարածուած ասոնք, ադոնք, անոնք ձեւերի եւ դրանց բոլոր տարբերակների (խսոնք, իդոնք, ինոնք/ըսունք, ըսունք/ասունք, ադունք, անունք եւն-) նախաձեւերն են միջին հայերէնի «այստք, այդոք, այնոք, որոնք առաջանում են գրք. այսք, այդք, այնք ձեւերից՝ ներդաշնակութեան համար ներմուծելով ո ձայնատուրը», իսկ այնուհետեւ աւելացել է «ն (այստնք, այդոնք, այնոնք)՝ նմանութեամբ բազմաթիւ այլ կարգի յոգնակիների անք, եանք, ունք՝ ինչպէս՝ հիմունք, շարժունք եւն.»¹⁴: Հարկաւ, բոլոր այս ձեւերը՝ թէ՛ գրաբարեան, թէ՛ միջինհայերէնեան եւ թէ՛ բարբառային, միմեանց հետ փոխկապակցուած են եւ նոյն իրողութեան տարատեսակ դրսեւորումներն են՝ ներկայացնելով լեզուի զարգացման տարբեր փուլերը: Սակայն համոզիչ չէ միջին հայերէնի եւ բարբառային ձեւերում ո կամ ու ձայնաւորների առկայութիւնը ներդաշնակութեան համար իրրեւ ձայնաւորական ներմուծում ներկայացնելու կարծում ենք՝ աւելի տրամաբանական կը լինի միջին հայերէնի, ապա եւ բարբառային ձեւերը առնչակցել գրաբարեան այսոքիկ, այդոքիկ, այնոքիկ ձեւերին, ինչպէս որ եզակի սեռականի ձեւերը առնչում են գրաբարի այսորիկ, այդորիկ, այնորիկ ձեւերին: Թւում է՝ երկու դէպքում էլ բարբառային ձեւերում ո կամ ու ձայնաւորի առկայութիւնը ներդաշնակութեան համար յետադայ ներմուծում չէ, այլ արձագանգն է հնագոյն իրողութեան, որի մասին վկայում է հենց ինքը՝ Աճառեանը: խօսելով ցուցական այս, այդ, այն դերանունների գրաբարեան կարճ ու երկար ձեւերի մասին՝ նա գրում է. «Երկար ձեւը ունի միշտ -իկ վերջաւորութիւնը, որ պատճառ է դառնում նախորդ ձայնատուրի պահպանման.- այսպէս՝ երկար ձեւն է

այնորիկ, կարճը՝ այնը, որ առաջացել է նախաւոր *այնոր ձեւից»¹⁵, ապա եւ համաձայնում է Մէյէի տեսակէտի հետ՝ այս, այդ, այն ցուցականների հին արմատներ համարելով այսո, այդո, այնո ձեւերը¹⁶։ Ուրեմն, բարբառային ցուցականների թէ՛ եզակի, թէ՛ յոգնակի ձեւերի ու կամ դրա հնչյունափոխում ատարասակը պէտք է բխեցնել հենց այդ հին արմատների ու հնչյունից եւ ոչ թէ համարել ներդաշնակութեան համար ներմուծուած ձայնաւոր։

Ցուցական դերանունների եզակի սեռականում կարելուր յատկանիշ է տի ներմուծումը։ Ղարիբեանը նշում է, որ ԿԼ ճիւղի բարբառները «ցուցական դերանունների հոլովում անցնում են նույն ունենում»¹⁷։ Զառուկեանի բերած փաստերը եւս վկայում են, որ տի յաւելումը յատուկ է արեւելեան բարբառներին, իսկ արեւմտեաններինց այդ յատկանիշն ունեն Մուշն ու Դիադինը¹⁸։ Մեր կողմից դիտարկուող բարբառներում, այսպիսով, տի յաւելում չունի միայն Վանի բարբառը։

Այս յաւելումն վերաբերեալ հայ լեզուաբանութեան մէջ արտայայտուել են տարբեր տեսակէտներ։ Աճառեանը երեւոյթի սկզբնաւորումը ներկայացնում է այսպէս. «Ընդհանուր ձայնաբանական երեւոյթ է բոլոր լեզուների մէջ էլ՝ դատամականի յաւելումը և եւ քաղաձայների միջեւ. հայերէնից իբրեւ օրինակ յիշենք ծանր-ծանդր, մանր-մանդր։ Այս օրէնքի համաձայն՝ նրա դարձաւ մորա եւ հնչման հետնութեան համար յենարանի յաւելումով՝ ընդրա։ Այսպէս ձեւացան Ղրբ. ընդըրա, ընդըրան, Մրդ. ինդՄր, ինդՄրՄ, ինդՄրՄՄ ձեւերը»¹⁹։ Այդ նոյն եղանակով, ըստ Աճառեանի, «այնոր ձեւից դի յաւելումով առաջացել է *դիցոր»²⁰։ Բնոր, եւ որովհետեւ վերջածայն երեք քաղաձայների հանդիպումը դժուար հնչելի երեւոյթ է, մեջտեղում աւելացել է ու ձայնաւորը»²⁰։ Արեւելեան բարբառների այդ ու ձայնաւորին ԿԼ ճիւղի բարբառներում համապատասխանում է ատոր, ատոր, անոր սեռականների ուն։ Բայց այդ երկուսի միջեւ Աճառեանը կապ չի տեսնում եւ համարում է, որ դրանք անկախաբար ներմուծուած են ներդաշնակութեան համար²¹։ Ընդուր ձեւի նմանութեամբ էլ, ըստ Աճառեանի, առաջացել են էատուր, էտուր ձեւերը։ Հուսկ, նա այս, այդ, այն (էս, էտ, էն) ցուցականների սեռականների ծագումը ներկայացնում է հետեւեալ կերպ. «Այսպիսով էատուր, էտուր, էնդուր եւ ատոր, ադոր, անոր միեւնոյն ձեւերն են եւ հաւասարապէս ծագում են գրք. այսք, այդք, այնք ձեւերից, նախածայնը (այ) դարձնելով մի տեղ է, միւս տեղ ա, եւ քացի սրանից առաջին խմբի մէջ ներմուծելով դ, որ և եւ ք քաղաձայների յենարան է, ինչպէս նաեւ ներդաշնակութեան համար աւելացնելով մի տեղ ու, միւս տեղ ո»²²։

Ցուցականների սեռականներում տի ներմուծումը եւ ընդհանրապէս այդ ձեւերի կազմութիւնը բոլորովին այլ կերպ է բացատրում Ղարիբեանը։ Նրա կարծիքով՝ «այդ տն առաջ է եկել այն պատճառով, որ նախ հոլովուել է «այդ» դերանումը եւ ապա նրա վրայ աւելացել են այս, այդ եւ այն դերանուններն ու կազմել հոլովում, այսինքն՝ էտ, տուր, տուց, տով, տում, ապա՝ էս+տուր=էստուր, էս+տուց=էստուց, էս+տով=էստով, էս+տում=էստում»²³։

Սակայն իր միտքը շարունակելով՝ նա գրում է, թէ ՌԻՄ ճիւղի բարբառներում «ցուցական դերանունների հոլովման հիմքը ընդհանուր հայերէնի «ոյա» դերանումն սեռական ձեւն է, որը Ղարաբաղի բարբառում սկզբից ստանում է «էս», «էտ», «էն» ձեւերը եւ կորցնում «ոյ»ն. էս + դո-

րա>էստրա>ըստրա եւմ.: Իսկ միւս բարբառներում, ընդհակառակը, «տրա» ձեւը կորցնում է «ա»ն եւ սկզբից անելացնում նոյն էս, էդ, էն. էս +դո-րա>էսդոր>էստուր-ըստուր>էստոս²⁴: Հուսկ, նա եզրակացնում է, որ ՈՒՄ ճիւղի բարբառները «պահել են ընդհանուր հայերն՝ այս, այդ, այն դերա-նունների ուղղական ձեւը՝ կորցնելով միւս հոլովները, իսկ սա, դա, նա դերա-նունների՝ միւս հոլովները, կորցնելով ուղղական ձեւը»²⁵: Երեւոյթին Ղարիբեանը միանշանակ մեկնաբանութիւն չի տալիս նաեւ ԿԸ ճիւղի բարբառների առնչութեամբ: Նախ գրում է, որ այստեղ ցուցական դերանունների սեռական-ը կազմւում է՝ ուղղականի վրայ անելացնելով օր, որ, ուր կամ նոյնիսկ ու վերջաւորութիւն²⁶: Սակայն քիչ անց անում է ասուածին հակասող հետեւու-թիւն՝ «Ուրեմն «Կը» ճիւղի բարբառների ցուցական դերանունների հոլովումը տարբեր հիմքով է: Այստեղ հոլովման հիմք են դառնում սա, դա, նա դերա-նունների սեռական սորա, դորա, նորա ձեւերը, որոնք կորցնում են վերջին «ա»ն եւ սկզբից ստանում էս, էս, էն»²⁷:

Կարծում ենք՝ բարբառներում թէ՛ ցուցականների սեռականի ձեւերի կազմութիւնն ընդհանրապէս եւ թէ՛ դրանցում տի կամ դի ներմուծումը կա-րիք ունեն նորովի մեկնաբանութեան: Նախ, ինչպէս կարելի է ենթադրել վերն ասուածից, բարբառներում այս, այդ, այն դերանուններին համապատասխա-նող ձեւերը (էս, էտ, էն, աւ, ատ, ան, էսի, էտի, էնի եւն.) սեռականում ուղ-ղականի վրայ ստանում են օր, որ, ուր կամ ար վերջաւորութիւն: Դրանք բոլորն էլ, կարծում ենք, առնչւում են զրաբարեան այսը (այդը, այնը) եւ յատկապէս այսորիկ (այդորիկ, այնորիկ) ձեւերին: Այսինքն՝ ցուցական դե-րանունն՝ բարբառներում հանդիպող սեռականի բոլոր ձեւերը (իսոր, իտոր, ինոր, ասոր, ատոր, անոր, ըստուր, ըտուր, ընդուր, ստուր, տուր, ընդուր, ը-տուր, ընուր, անուր, Մախւր, Մախուր, Մախուր, ասուր, ադուր, անուր եւն.), որոնք աւարտւում են ր ձայնորդով²⁸ եւ նախընթաց որեւէ ձայնաւորով կամ երկ-բարբառով (օ, ո, ու, Մ, իւ), վերաբերում են այս, այդ, այն դերանուններին, եւ մեզ համար ընդունելի չէ Ղարիբեանի այն դիտողութիւնը, թէ այդ ձեւերը (ցուցականների թեք հոլովաձեւերը ընդհանրապէս) վերաբերում են սա, դա, նա դերանուններին: Չէ՞ որ կան բարբառներ, որոնք զուգահեռաբար պահպանել են սա, դա, նա դերանունները, եւ դրանց հոլովաձեւերը կազմութեամբ էականօրէն տարբերւում են էս, էտ, էն դերանունների հոլովաձեւերից՝ արդպիսով եւս մէկ անգամ հաւաստելով մեր պնդումը: Այսպէս, Արարատեան բարբառում սա, դա, նա դերանունները, հենց Ղարիբեանի վկայութեամբ, հոլովւում են դրականի պէս²⁹, «այսինքն՝ սեռականում ունեն սրա, դրա, նրա ձեւերը, մինչդեռ էս, էտ, էն դերանունների սեռականների են՝ ըստուր, ըտուր, ընդուր: Բերենք նաեւ այլ բարբառների դերանունների ուղղական եւ սեռական հոլովների զուգահեռ օրինակներ.

Պոլիս	Թբիլիսի	Ագուլիս	Նոր Նախիջեան
սա աւ	սա էս	սօ աւ	սա աւ
սըրա ասօր	սըրա էստու	սրօ աստուր	սարա ասօր

Մշոյ բարբառում ցուցական դերանունն երրորդ դէմքի համար զուգա-հեռ ինա (այն) եւ ընի (նա) ձեւեր է արձանագրել Ս. Բաղդասարեան-Թափալց-եանը³⁰: Այն եւ նա դերանուններին համապատասխանող այս ձեւերը եզակի թեք

Հոլովներում պահպանել են հոլովական օրինակափութիւնները: Ինչպէս դերան-
ունան սեռականը ունի որ կազմիչը (ընդոր), իսկ ընդ դերանունան սեռականն
աւարտում է բա խմբով (ընդրա), ինչը հայերէնում յատուկ է սա, դա, նա
դերանուններին (սորա, դորա, նորա, սարա, դարա, նարա, սրա, դրա, նրա,
ըստրա, բարա, ընդրա): Յոգնակի թւում այս դերանունները ձեւաւորման
առումով նոյնանում են՝ հանդէս բերելով այն (էն, ինա) դերանունան
յատկանիշներ, միայն ընդ դերանունան դէպքում բառի կազմում կարող է լինել
դ կամ՝ ող (ընդոնց կամ ընոնց), իսկ ինչպէս դերանունան դէպքում զուգաձե-
ւութիւն չկայ (ընդոնց): Աստուծը թոյլ է տալիս հայերէնի բարբառներում այս,
այդ, այն եւ սա, դա, նա խմբերի զուգահեռները որոշելիս նկատի ունենալ
հետեւեալ տարբերակիչ յատկանիշները:

ա) այս, այդ, այն խմբի դերանուններին սեռական հոլովաձեւերը որպէս կանոն
աւարտում են բով եւ նախընթաց որեւէ ձայնաւորով կամ երկբարբառով
(երբեմն ուլից յետոյ հնարաւոր է ըրի անկում), իսկ սա, դա, նա խմբի դերա-
նուններին սեռական հոլովաձեւերը աւարտում են ըրին յաջորդող ձայնաւորով,
ը) ցուցականների թեք հոլովներում տ հնչիւնի ներմուծումը յատուկ է այս,
այդ, այն խումբը ներկայացնող ձեւերին:

Իհարկէ, կան դէպքեր էլ, երբ այս, այդ, այն եւ սա, դա, նա տիպերի դե-
րանունների թեք ձեւերը ազդել են միմեանց վրայ, կամ էլ, կարելի է ասել, տե-
ղի է ունեցել դերանունական երկու տիպերի միաձուլում: Ի դէպ, այս, այդ,
այն եւ սա, դա, նա դերանունական խմբերի թէ՛ միաձուլման, թէ՛ փոխա-
դարձ ազդեցութիւնների մի շարք օրինակներ է բերում Աճառեանը: Այսպէս,
ըստ նրա՝ միջին հայերէնի «խա, խտա, ինա ձեւացել են այս, այդ, այն եւ սա,
դա, նա ցուցականների խառնուրդից»³¹, իսկ Պոլսի բարբառում ասօր, ադոր,
անոր ձեւերի ազդեցութեամբ առաջացել են սաւի, դաւի, նաւի դերանունների
սափօր, դաւօր, նաւօր սեռականները³²:

Կարծում ենք՝ դերանունական երկու խմբերի ազդեցութեան օրինակ է
երեւան բերում նաեւ Ղարաբաղի բարբառը, որտեղ, օրինակ, էս (այս) դերա-
նունը թեք ձեւերում իրեն բնորոշ տի հետ ունենում է սա ձեւին բնորոշ բա
խումբ:

Եղակի

Ուղղ. էս

Սեռ. ըստրա

Յոգնակի

ըստըհանք սըհանք ըստրըհանք

ըստըհանք սըհանք ըստրըհանք

Փաստօրէն, այս, այդ, այն եւ սա, դա, նա ցուցականների փոխյարաբե-
րութիւնների առումով հայերէնի բարբառները կարող են ներկայացնել երեք
կարգի իրավիճակ.

ա) Գուցականների երկու տիպերի առկայութիւն՝ իրենց առանձին հոլովաձե-
ւերով: Այսպիսի վիճակ ներկայացնում են, օրինակ, Արարատեան, Թբիլիսիի,
Պոլսի, Ագուլիսի, Նոր Նախիճեանի բարբառները:

բ) Միայն այս, այդ, այն տիպի դերանուններ ունեցող բարբառներ, ինչպիսիք
են, օրինակ, Բայազէտի, Խոյ-Մարաղայի, Վանի, Դիաղիլիի, ընդհանուր առ-
մամբ նաեւ Մշոյ բարբառները: Նկատենք, որ այս բարբառներում ցուցականի
թեք հոլովաձեւերը իրականում արտայայտում են սա, դա, նա ցուցականների
խմաստ, իսկ ուղիղ ձեւերը կարող են արտայայտել եւ այս, այդ, այն, եւ սա,

դա, նա ցուցականների իմաստ ի դէպ, Բայազէտի բարբառում եղակի ուղղականում երկու տիպերի ցուցականների իմաստային տարբերութիւնը դրսեւորում է ձեւային տարբերութեամբ. այս, այդ, այն դերանունների իմաստը արտայայտում է էս, էտ, էն, էսա, էտա, էնա ձեւերով, իսկ սա, դա, նա դերանունների իմաստը արտայայտում է էսի, էտի, էնի, էսիկ, էտիկ, էնիկ, է-սակ, էտակ, էնակ ձեւերով:

զ) Ծուցականների երկու տիպերի խառնուրդ ունեցող բարբառներ, ինչպիսին է, օրինակ, Ղարաբաղի բարբառը:

Բոլոր դէպքերում պարզ է, որ նշուած ցուցական դերանունների թեք հոլովաձեւերը բարբառներում միշտ ունեն առարկայական, այսինքն՝ սա, դա, նա դերանունների իմաստ:

Ինչ վերաբերում է ցուցականների թեք հոլովաձեւերում առաջնայեզուային պայթականի ներմուծման խնդրին, ապա կասկած չունենք, որ այն հնչիւնական յաւելում է եւ ոչ թէ այդ կամ դա դերանունաւն հոլովաձեւի արտայայտութիւն: Բայց մենք չենք կարծում, թէ այդ ներմուծումը սկիզբ է առել նրա կամ այնր ձեւերից եւ ապա տարածուել նաեւ միւս ձեւերում:

Բայազէտի բարբառում երեւոյթի դիտարկումը մեզ թոյլ է տալիս ենթադրել, որ էսի եւ էնի դերանունների ըստու եւ ընդու սեռականներում առաջնայեզուային յաւելական հնչիւնի առկայութիւնը նախ եւ առաջ հետեւանք է էտի դերանունաւն ըտու օրինաչափ սեռականի համարանական ազդեցութեան, ընդ որում՝ ընդու ձեւում ներմուծուած պայթականի ձայնեղութիւնը ակնյայտօրէն հետեւանք է ն ձայնորդի ազդեցութեան: Չենք բացառում, որ պայթականի ներմուծման հարցում կարող է դեր խաղացած լինել եւ այն, որ Բայազէտի բարբառում (ինչպէս եւ այլ բարբառներում) թէ՛ ա, թէ՛ ն հնչիւններից յետոյ նկատուում է տի, դի յաւելման միտում, ինչպէս՝ պէսա (պէս), կ՛Ալբաստ (ռուս. կալբասա), հոստտակ (հյուս), ծ՛Անդըր (ծանր), մ՛Անդըր (մանր), ս՛Անդըր (սանր), թունդիր (թոնիր): Սակայն առաւել կարեւորում ենք մէկ այլ իրողութիւն: Արդի գրական արեւելահայերէնում մենք դիտարկում ենք հնչիւնաբանական հետեւեալ օրինաչափութիւնը.՝ միայն ձայնաւորից բաղկացած վանկ հնարաւոր է երեք դէպքում.

ա) բառասկզբում, եթէ ձայնաւորին յաջորդում է մէկ բաղաձայն (ասել, էջանշան, իմանալ, օտար, ուրախ),

բ) որեւէ դիրքում, եթէ բառում իրար են հանդիպում երկու ձայնաւորներ (էի, չէի, էակ, քերէի, կակառ, Լաոսի, Լաուրա),

գ) միահնչիւն բառում (է, ու):

Գրական արեւելահայերէնում ը ձայնաւորը երբեք մէկ այլ ձայնաւորի չի նախորդում, բառասկզբում մէկ բաղաձայնից առաջ չի հանդիպում եւ առանձին իբրեւ բառ հանդէս չի գալիս, հետեւաբար՝ ըն երբեք ինքնուրոյն վանկ չի դառնում: Այդպէս է եւ Բայազէտի բարբառում: Նշանակում է՝ էսի>ըտու, էնի>ընու ձեւերը Բայազէտի բարբառում դառնում են անհնար՝ բարբառի օրէնքներին հակասող վանկապագութեան (ը-սու, ը-նու) պատճառով: Ահա թէ ինչու՝ վիճակը շտուկել է տի ներմուծման միջոցով ըից յետոյ բաղաձայնական խմբի ձեւաւորումով, ինչին նպաստել են նախորդ երկու հանգամանքները³³: Մեր դիտարկման ճշմարտացիութիւնն է հաւաստում Բայազէտի բարբառի նաեւ հետեւեալ իրողութիւնը. երբ էսի, էտի, էնի դերանունների՝ ը ձայնաւոր

րով սկսուող ձեւերում (բառու, ըստու, ընդու, ըստոնց, ըստնց, ընդոնց եւն.) առաջին բաղաձայնից յետոյ ներմուծուում է ցուցականութիւնն ընդգծող ա յաւելուածը, մէկ բաղաձայնից առաջ դիրքը ըի համար դառնում է անհնար, եւ այն փոխարինուում է էով, իսկ նից հեռացած դին փոխարինում է նախնական տն՝ էսատու, էսատու, էնատու, էսատոնց, էնատոնց եւն.: Ի դէպ, համանման իրողութիւն դիտարկում ենք եւ գրաբարում: Այսպէս, երբ գրաբարեան ինն թուականի թեք ձեւերում ի ձայնաւորը չեչտից զրկուում էր, տեղի էր ունենում ի>ը փոփոխութիւն (ըննի, յըննէ, ըննից), բայց երբ ըն պիտի յայտնուէր մէկ բաղաձայնից առաջ, նման փոփոխութիւն տեղի չէր ունենում (ինոււք, զինուես):

Բայագէտի բարբառում ցուցականների սեռական հոլովաձեւերում առաջնայեզուային պայթականն ներմուծման հանգամանքների վերահանումը թոյլ է տալիս նոյն ելակէտով նայել այլ բարբառների իրողութիւններին: Այսպէս, թւում է՝ սխալուած չենք լինի, եթէ պնդենք, որ Վանի բարբառի խոր, ինոր սեռականներում առաջնայեզուային պայթականի ներմուծումը անհրաժեշտ չի եղել, քանի որ բառասկզբում աւելայ է ոչ թէ ը, այլ ի: Մինչդեռ Դիագինի եւ Արարատեան բարբառներում այդ ներմուծումը աւելայ է եւ ուղեկցուում է բառասկզբի ը ձայնաւորով (բատոր, ընդոր, ըստուր, ընդուր): Իսկ Մշոյ բարբառում իդա դերանուան իդոր սեռականում մէկ բաղաձայնից առաջ ունենք ի, մինչդեռ ինա դերանուան ընդոր սեռականում ի>ը փոփոխութիւնն ուղեկցուում է պայթականի ներմուծմամբ եւ բաղաձայնական խմբի ձեւաւորումով: Բնականաբար, տարբեր բարբառներում այս, այդ, այն տիպի դերանունների թեք ձեւերում տ (դ) հնչիւնի ներմուծումը կամ դրա բացակայութիւնը կարող է պատճառաբանուած լինել տարբեր հանգամանքներով, սակայն Բայագէտի եւ այլ բարբառների իրողութիւնները վկայում են, որ երեւոյթը հիմնականում պէտք է պայմանաւորել տուեալ բարբառի հնչիւնաբանական իւրայատկութիւններով, հնչիւնական փոխազդեցութիւններով:

Ասուածից եզրակացնում ենք, որ հայերէնի բարբառներում ցուցական դերանունների՝ նախընթաց որեւէ ձայնաւորով (կամ երկբարբառով) եւ ըով աւարտուող սեռականի ձեւերը (նաեւ մնացած բոլոր հոլովաձեւերը), ինչպէս նաեւ տի ներմուծում ունեցող ձեւերը, որպէս կանոն, վերաբերում են ցուցականների այս, այդ, այն խմբին, իսկ ըով եւ նրան յաջորդող ձայնաւորով աւարտուող սեռականները (նաեւ միւս հոլովաձեւերը) վերաբերում են ցուցականների սա, դա, նա խմբին: Այս իմաստով ակնյայտ է առնչակցութիւնը դրաբարեան համապատասխան ձեւերին՝ այս-այսու կամ այսօրիկ, սա-սորա: Առանձին բարբառներում դիտարկուում են միաձուլուած, ազդեցութիւնների հետեւանքով առաջացած ձեւեր: Այս, այդ, այն ցուցականների բարբառային ձեւերում (ուղիղ եւ թեք) իրենց արձագանգներն ունեն հայագէտների նշած հնագոյն արմատական ձեւերի ո հնչիւնը, այդ դերանունների դրաբարեան երկար հոլովաձեւերի որ եւ իկ կազմիչները: Ինչ վերաբերում է հիմնականում արեւելեան բարբառներում այս, այն ցուցականների համապատասխան թեք ձեւերում տ(դ)ի ներմուծմանը, ապա այն ամենայն հաւանականութեամբ առդիւնք է այդ դերանուան համապատասխան ձեւերի համաբանական ազդեցութեան, որին թերեւս նպաստում են նաեւ բարբառային հնչիւնաբանական որոշակի իրողութիւններ:

- ¹ Ս. Ղազարեան, *Հայոց Լեզուի Համառօտ Պատմութիւն*, Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարանի Հրատ., 1981, էջ 249:
- ² Արարատ Ղարիբեան, *Հայ Բարբառագիտութիւն*, Երեւան, Հայկ. ՍՍՌ Պետական Հեռակայ Մանկավարժական Ինստիտուտ, 1953, էջ 153:
- ³ Այս ձեւերին յատուկ չենք անդրադառնալ, որովհետեւ Արարատեան բարբառում դրանք դրսեւորուած են այնպէս, ինչպէս գրական արեւելահայերէնում:
- ⁴ Հետաքրքրական է, որ Բայազէտի բարբառում ա յաւելուածը ցուցականութիւնն ընդգծող դերով ներմուծուած է ցուցականների բոլոր հոլովածներում եւ ձեւաւորում է զուգահեռ ձեւեր, ինչպէս՝ ըստու-էսատու, ըստուց-էսատուց, ըստոնք-էսատոնք, ըստոնցից-էսատոնցից եւն.:
- ⁵ Հրաչեայ Աճառեան, *Հիսկատար Քերականութիւն Հայոց Լեզուի*, Հտր. 2, Երեւան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ, 1954, էջ 235:
- ⁶ Նոյն, էջ 195-196:
- ⁷ Գէորգ Զահուկեան, *Հայ Բարբառագիտութեան Ներածութիւն*, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, 1972, էջ 87:
- ⁸ Աճառեանը կարծում է, թէ խոր, իզոր, ըստոր, ըստուր եւ այդ կարգի միւս սեռականները առաջացել են զրարարեան ախր, աչդր, ախր ձեւերից, եւ բարբառային ձեւերում ո եւ ու ձայնաւորները ներմուծուած են ներդաշնակութեան համար եւ իրար հետ կապ չունեն (Աճառեան, էջ 227-230):
- ⁹ Ղարիբեան, *Հայ Բարբառագիտութիւն*, էջ 386:
- ¹⁰ Աճառեան, էջ 227:
- ¹¹ Նոյն, էջ 228:
- ¹² Ղարիբեան, էջ 347: Ի դէպ, համանման իրողութիւն եւ դերանուան հոլովման մէջ դիտարկել է եւ Աճառեանը վանի բարբառում:
- ¹³ Աճառեան, էջ 198:
- ¹⁴ Նոյն, էջ 231:
- ¹⁵ Նոյն, էջ 174:
- ¹⁶ Նոյն, էջ 181:
- ¹⁷ Ղարիբեան, էջ 157:
- ¹⁸ Զահուկեան, էջ 88-99:
- ¹⁹ Աճառեան, էջ 228:
- ²⁰ Նոյն, էջ 229:
- ²¹ Նոյն:
- ²² Նոյն, էջ 230:
- ²³ Ղարիբեան, էջ 157:
- ²⁴ Նոյն, էջ 158:
- ²⁵ Նոյն:
- ²⁶ Նոյն:
- ²⁷ Նոյն, էջ 159:
- ²⁸ Երբեմն այդ բն ընկնում է:
- ²⁹ Նոյն, էջ 153:
- ³⁰ Ս. Հ. Բաղդասարեան-Թափալցեան, *Մշոյ Բարբառը*, Երեւան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ, 1958, էջ 96:
- ³¹ Աճառեան, էջ 188:
- ³² Նոյն, էջ 228:

³³ Թւում է, թէ ասուածին կարող են հակասել ըտու (ը-տու) սեռականը եւ դրանից կազմուած ձևերը (ըտուց, ըտով, ըտոնք եւն.), սակայն նախ այս դիրքը միակն է, որ տեղ ըին յաջորդում է մէկ բաղաձայն (ուստի այն չէր կարող խանգարել ընդհանուր օրինաչափութեանը), եւ բացի այդ՝ տի հպման ամենափոքր երկարաձգումն իսկ կարող է ընկալուել իբրեւ ըտ-տու օրինաչափ վանկակառոյց:

THE CHARACTERISTICS OF DEMONSTRATIVE PRONOUNS IN ARMENIAN DIALECTS

(Summary)

VICTOR KATVALIAN

The author examines the development of two groups of demonstrative pronouns in Armenian dialects, namely *ays*, *ayt*, *ayn* and *sa*, *ta*, *na*.

He highlights the fact that unlike the *ays*, *ayt*, *ayn* demonstrative pronouns that exist in all Armenian dialects in their original or variegated forms, several dialects lack the *sa*, *ta*, *na* demonstrative pronouns.

The author notes that the *ays*, *ayt*, *ayn* pronouns have more versions, are more numerous in their construction details and possess more grammatical features in the dialects than the *sa*, *ta*, *na* pronouns. After analysing this diversity, the author concludes that the causes of this difference have their roots in classical Armenian, Grabar.

The author examines the absence of the *sa*, *ta*, *na* pronouns in several dialects and notes that in a number of dialects these evolved into new combined or mixed forms.

The author traces back grabar features in the dialect forms of these demonstrative pronouns and examines both phonetic and other influences that have led to such a multiplicity of versions and variables in the evolution of these six demonstrative pronouns.

